

Володимир Руденок, Тетяна Новик

●

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТРОЇЦЬКИЙ ІЛЛІНСЬКИЙ МОНАСТІР ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Чернігівський Троїцький Іллінський монастир посідає особливе місце не тільки в історії чернігівської церковної організації, а й усїєї української православної церкви. Заснований у 1069 р.¹, він вважається одним з найдавніших на теренах Київської Русі. З ним пов'язано чимало славетних імен та важливих історичних подій, а його засновник Антоній Печерський шанується як «Батько руського чернецтва». На території монастиря сконцентрована велика кількість унікальних пам'яток історії, археології, мистецтва, архітектури та печерного будівництва різних епох, окрему й дуже важливу групу серед яких становлять археологічні та архітектурні пам'ятки гетьманської доби.

Піднесення Чернігівської церковної організації за часів Гетьманщини значною мірою пов'язане з ім'ям гетьмана Івана Мазепи, державна політика якого була спрямована на підтримку церковного будівництва. Чернігівські архієпископи, починаючи з Лазаря Барановича, прагнули перетворити свою єпархію на провідний культурний осередок усього Лівобережжя України. Така спрямованість архієпископів знайшла підтримку в особі гетьмана Мазепи, відомого своїм меценатством.

Період Гетьманщини є винятково важливим періодом в історії монастиря. Саме в ці часи відроджена в 1649 р. ігуменом Зосимом Тишкевичем та старшим сотником Степаном Подобайлом стародавня чернеча обитель перетворюється на чудовий архітектурний ансамбль, духовний і культурний центр величезного регіону². Зараз мало кому відомо, що коли за Андрусівським перемир'ям 1667 р. Київ повинен був відійти до Польщі, планувалося перенести центр українського православ'я до Чернігова, а Іллінський монастир мав стати резиденцією митрополита. Про це чернігівський архієпископ Лазар Баранович відкрито наполягав на Глухівській раді 1669 р.³ Розпочаті у середині XVII ст. відновлювальні, а згодом і будівельні роботи, охопили всю територію монастиря. Але, якщо про будівництво нової (верхньої) монастирської садиби більш-менш залишилася інформація, то відносно того, що відбувалося наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на старій (нижній) його території довгий час було невідомо. У розпорядженні дослідників був лише коротенький опис споруд, які містилися на східному схилі яру та біля підніжжя гори поблизу Іллінської церкви, і згадка про галерею, що поєднувала стару та нову монастирські садиби за допомогою перекинутого через яр мосту на цегляних арках. Про будівлі на західному схилі яру не було навіть згадки⁴.

Таким чином, єдиним джерелом інформації про те, що відбувалося на цій території, стали археологічні дослідження, які тривають уже більше трьох десятиліть. Унаслідок проведених розкопок було зафіксовано та досліджено певну кількість раніше не відомих пам'яток археології та архітектури, що дозволило реконструювати історичну топографію монастиря другої половини XVII – XVIII ст. та переосмислити окремі погляди на історію пам'яток.

1 Літопис Руський. Київ, 1990. С. 118.

2 (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Ильинский монастырь. Чернигов, 1873. Т. 2.: Ильинский монастырь. С. 6–7.

3 Там само. С. 38.

4 Там само. С. 11.

Одним з найцікавіших археологічних об'єктів є залишки будинку, в якому деякий час була розташована монастирська друкарня. Довгий час у краєзнавчій літературі панувала думка, що на першому етапі свого існування друкарня розміщувалася у дво-поверховій цегляній прибудові до так званої Іллінської брами, на східній стіні якої в наш час був навіть укріплений охоронний знак. Але таке твердження виявилось хибним. По-перше, зазначеної споруди в 1679–1685 рр. ще не існувало. По-друге, друкарська справа – складний технологічний процес, який поділяється на кілька окремих етапів і потребує чималої кількості різноманітного обладнання та матеріалів і, безумовно, значної за площею території для розміщення виробничих та складських приміщень. Тому маловірогідно, що така кількість будівель та виробництво, пов'язане з відливанням літер, тобто з вогнем, були розміщені поблизу Троїцького собору, тим більше, що в цей час у храмі ще тривали будівельні роботи.

Інша справа – стара територія Іллінського монастиря. По-перше, вона віддалена від головної монастирської садиби. По-друге, поруч існують джерела води (струмок та криниця). І, нарешті, головне – після зведення в 1679 р. нової трапезної Введенської церкви та господарчих і житлових споруд у верхній садибі звільнилися будівлі, розташовані біля Іллінської церкви, які були цілком придатні для розміщення друкарні.

Для того, щоб спростувати чи підтвердити таку думку, необхідно було провести археологічні дослідження. Увагу привернула простора тераса в гирлі яру із західного його боку, як найпридатніша для будівництва. Археологічні дослідження цієї ділянки розпочалися в 1987–1992 рр. Тоді зафіксували залишки цегляної підлоги, опалювальної печі та зібрали велику колекцію кахлів різноманітної форми та орнаменталі другої половини XVII – початку XVIII ст. На підставі цих досліджень пам'ятка була інтерпретована як трапезна чи будинок ігумена⁵.

Дослідження пам'ятки були продовжені в 2001 р., площа розкопу сягала 160 кв. м. Було з'ясовано, що тут був розташований комплекс житлових та виробничих споруд другої половини XVII – початку XVIII ст., який складався з великого дерев'яного будинку, виробничих та господарських приміщень⁶.

З огляду на внутрішнє планування будинок, вірогідно, спочатку міг являти собою помешкання ігумена монастиря, в якому була влаштована невеличка домовна церква. План об'єкта реконструюється як блок зрубів з дворядовим розташуванням приміщень та бічною прибудовою. У центрі будинку була розташована простора зала. З північного боку знаходилися дві теплі кімнати, до західної стіни яких прибудоване дерев'яне неопалюване господарче приміщення з цегляною підлогою. З південного боку до сіней прилягала ще одна велика, теж тепла кімната, з півдня та заходу від якої існували ще по два невеличких приміщення, які не опалювалися. Два південних приміщення теж не мали опалення і як житлові не використовувалися. У західному з них зафіксували цікаву цегляну конструкцію, яка в плані має форму півкола. Призначення конструкції остаточно не з'ясоване. Опалювальні печі розміщувалися в центрі споруди таким чином, що їх щелепи виходили безпосередньо до центрального приміщення, а самі печі знаходилися в бічних кімнатах⁷.

Отриманий під час досліджень речовий матеріал дав підстави зробити висновок, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. цей будинок було використано для розміщення друкарні, перенесеної Лазарем Барановичем з Новгорода-Сіверського до Чернігова. Це уламки мідних кліше для книжкових гравюр, зокрема із зображенням ікони Іллінської Божої Матері, частини композиції з фігурою євангеліста Св. Миколая, личина замка, виготовлена з кліше, залізний різець, керамічне сопло, ножиці, металеві шлаки, дерев'яний гвинт від друкарського преса, а також злитки свинцю та олова, які викорис-

5 Руденок В.Я. Отчет об археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове в 1992 г. Чернигов, 1993. С. 1–10.

6 Руденок В.Я. Отчет об археологических исследованиях на территории бывшего Ильинского монастыря в городе Чернигове в 2001 г. Чернигов, 2002. С. 1–11.

7 Руденок В.Я., Ігнатенко І.М. Нові дані про чернігівське друкарство часів Лазаря Барановича // Могилянські читання. Київ, 2002. С. 173–179; Руденок В. Нове про друкарню Чернігівського Іллінського монастиря (за результатами археологічних досліджень 2001 року). // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. Матеріали наукової конференції. Чернігів, 2002. С. 44–47.

товувалися в процесі виготовлення гарту – металевого сплаву, з якого відливали літери. Було виявлено також залишки чотирьох печей для відливки літер. Вони розташовані з південно-західного боку будинку на місці розібраних господарчих приміщень. Крім того, у центральній кімнаті зафіксували прямокутне вдавлення в цегляній підлозі, що дає підстави припустити, що на цьому місці стояв друкарський прес.

Про побутове використання будинку свідчить набір посуду, знайдений під час розкопок. Він складається з келихів, скляних чарок, а також олов'яного штофу, прикрашеного різьбленими зображеннями чоловічої та жіночої постатей і рослинним орнаментом. Різьблення могло бути виконане граверами, які працювали в друкарні. Крім того, під час розкопок була зібрана велика колекція пічних кахлів різноманітної форми⁸ та ливарні тиглі, знайдені під час розкопок залишків цегляних опор мосту XVII – початку XVIII ст. через яр у 2010 році⁹.

У 2017 р. археологічні свідчення отримали й документальне підтвердження. Співробітниця НАІЗ «Чернігів стародавній», к. і. н. О. Травкіна знайшла в Державному архіві Чернігівської області донесення чернігівського єпископа Іраклія Комаровського до Синоду від 8 січня 1761 р., в якому наданий опис споруд Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, де вказано, що в південно-західному напрямку від Іллінської церкви та Антонієвих печер знаходяться два дерев'яні двори: один економічний, інший друкарський, з трьома пресами для друку¹⁰.

Під час досліджень західного схилу яру знайшли кілька підземних споруд: у 1968 р. напівзруйнований підземний хід завдовжки 12 м, який отримав умовну назву «Дванадцятиметрівка». Після землетрусу 1979 р. відкрилося ще одне відгалуження цього підземелля, у стінах якого були вирубані ніші. У 1991 р. знайдена ще одна печера, яка отримала назву «Новоантонієва». Підземелля починається цегляною аркою й складається з неукріплених цеглою привхідного приміщення та двох бічних галерей. Перша прямує на північний захід і через 10 м переривається обвалом. Друга, завдовжки 17 м, спрямована під прямим кутом від першої у правий бік і завершується материковою стіною. Від цієї галереї у правий бік відходить третя, завдовжки 9 м. У стінах усіх трьох коридорів улаштовані ніші, переважно поховального призначення. Загальна обстежена довжина споруди становить близько 40 м¹¹. Біля входу до неї зафіксовані залишки цегляної каплиці та підпірних мурів кінця XVII – початку XVIII ст.

Під час археологічних досліджень на цій ділянці монастирського комплексу були зафіксовані та досліджені залишки інших житлових і господарчих будівель доби Гетьманщини. Це надало можливість здійснити історичну реконструкцію архітектурного комплексу Іллінського монастиря відносно XVII–XVIII ст. Згідно з нею у зазначений час з обох боків Іллінського яру сформувався невеликий за розмірами, але оригінальний архітектурний ансамбль, тісно пов'язаний з ландшафтом. В обох його схилах існували штучні печери. На терасах східного схилу знаходилися Іллінська церква та дерев'яні келії. Комплекс споруд із західного боку яру складався з печер, мурованих підпірних стін та каплиці біля входу до них, друкарського комплексу, головна будівля якого була розташована на терасі навпроти Іллінської церкви й у гармонії з нею архітектурно оформлювала вхід до монастиря. Споруди, розташовані на обох схилах, поєднувалися галереєю та мостом, перекинутим через яр, і сприймалися як єдиний архітектурний ансамбль.

DOI: 10.5281/zenodo.3253782

8 Руденок В.Я. Нові відомості до історії Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря у XVII – XVIII ст. // Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном. Тези наукової конференції. Чернігів – перлина української культури. Київ, 1992. №2. С.8–86.

9 Руденок В.Я., Новик Т.Г. Археологічні дослідження на території колишнього Іллінського монастиря в Чернігові у 2010–2011 рр. // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 году. Международный научный ежегодник. Чернигов. 2012. С. 84–87.

10 Травкіна О. До історії чернігівських Єлецького, Троїцько-Іллінського та Любецького Антонієвського монастирів у кін. XVII – сер. XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2017. № 4 (136). С. 59–71.

11 Руденок В. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-східної Європи / [ред. А.Б. Коваленко]. Чернігів «Деснянська правда», 2007. С. 221.